DEFENSA ANTIAÈRIA DE BARCELONA

Vicenç Duran
Francesc Riera
Juli Ochoa

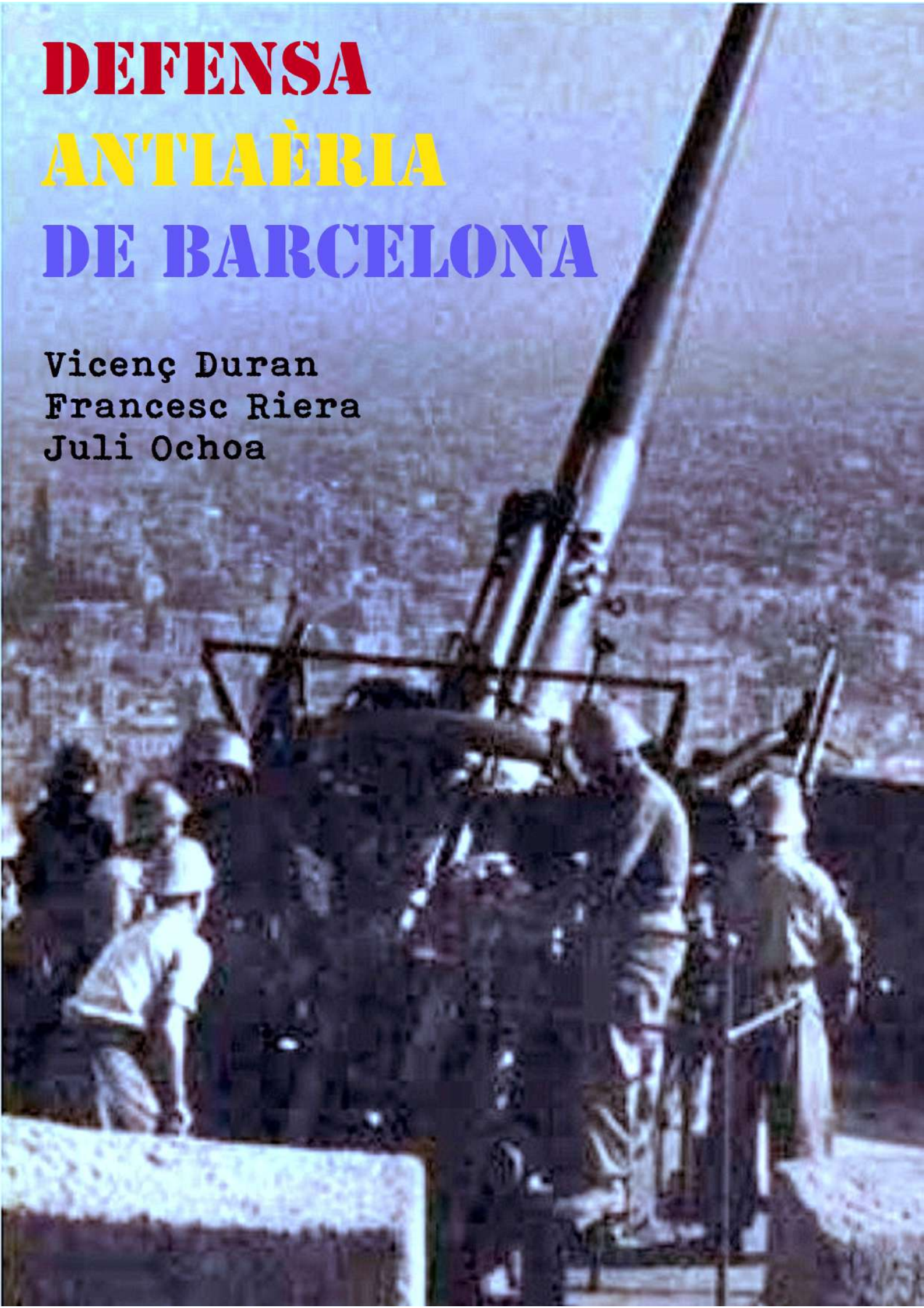

Text de la conferència impartida el divendres 11 de desembre de 2009 a la seu de la Secció Excursionista de l'Ateneu Santjustencs per Juli Ochoa González, Francesc Riera Prenafeta i Vicenç Duran Subirana, investigadors del Centre d'Estudis Santjustencs.

DEFENSA ANTIAÈRIA DE BARCELONA

13 de desembre de 2009
Itinerari: del turó de la Rovira a Sant Just Desvern per Collserola

Tema: La defensa antiaèria de Barcelona tractada a través d'un itinerari que recorre la serra de Collserola des del turó de la Rovira fins a Sant Just Desvern, on s'anirà fins a l'entrada del refugi antiaeri que la Junta de Defensa Passiva local va construir i que recentment ha estat recuperat.

Bombarder italià SM-79 sobrevolant Barcelona, ja de tornada cap a Mallorca. Fotografia: Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare.

Després d'unes primeres temptatives d'atac a Barcelona realitzades des del mar, les forces feixistes revoltades, que des del fracàs de l'expedició de Bayo comptaven amb l'illa de Mallorca com a base principal per a l'aviació, es van emprar a fons en l'atac sistemàtic a les poblacions del llevant peninsular, tot seguint l'aleshores tristament innovadora tàctica de «Guerra Total», en la qual la població civil esdevenia un objectiu militar de primer ordre.

Barcelona, que en un primer temps de la guerra havia estat una tranquil·la ciutat de rereguarda, va passar a sentir en les pròpies carns la duresa del conflicte, i li calgué aprendre sobre el terreny les maneres de defensar-se contra aquestes noves formes d'entendre la guerra.

Només un dels 194 atacs aeris de què fou víctima la ciutat de Barcelona durant la guerra civil fou dut a terme per avions espanyols; tots els altres bombardeigs van ser obra de les dues principals potències estrangeres que donaven suport al bàndol colpista.

Els alemanys de la Legió Cóndor n'efectuaren 80, la meitat d'ells espaiats en el transcurs del conflicte, els realitzaren principalment des de la base mallorquina de Pollença, emprant hidroavions Heinkel He-59. Els altres 40 atacs dels alemanys van ser el gener de 1939, durant els dies immediatament anteriors a l'ocupació de Barcelona per les tropes franquistes.

La resta de bombardeigs sobre la Ciutat Comtal, un total de 113 durant tot el conflicte, foren obra dels avions italians Savoia-Marchetti SM-81 i Savoia-Marchetti SM-79 de l'*Aviazione Legionaria delle Baleari*, amb base als aeròdroms mallorquins de Son Sant Joan i Son Bonet.

Totalment mancada de sistemes de defensa activa contra els atacs aeris, Barcelona hagué de desenvolupar en un primer moment sistemes defensius de fortuna. En un principi (estiu i tardor de 1936), segons disseny del tinent coronel Ricardo Jiménez de la Beraza, es van adaptar canons de campanya Schneider de 75 x 28 per a fer-los servir com a antiaeris, a causa de la manca absoluta d'aquest material. Es té constància que un dels llocs on es van emplaçar aquests canons va ser a la muntanya de Sant Pere Màrtir, on van ser servits principalment per artillers d'origen basc, arribats a Barcelona com a conseqüència de la caiguda d'aquell front en poder de l'enemic. Aquestes peces, però, foren aviat desmantellades i dutes a Sant Feliu de Guíxols, on van actuar com a artilleria de costa.

Per pal·liar els efectes de l'actuació de l'aviació enemiga, els republicans comptaran principalment amb dos organismes que incidiran en dos camps: el militar (Defensa Contra Aeronaus) i el civil (Junta de Defensa Passiva de Catalunya), i les seves actuacions bàsiques seran la defensa antiaèria del cel barceloní en el primer cas, i la construcció d'elements per a la protecció física de la població.

El decret del 13 de març de 1937 va crear la DCA (Defensa Especial contra Aeronaus), depenent de Marina i Aviació, i que comprenia tota l'artilleria antiaèria. Aquestes forces es distribuïen en Brigades de Maniobra que es movien d'acord amb com s'anava movent l'exèrcit, i les Brigades de posició, fixes, i destinades a la protecció de les ciutats i dels grans centres industrials. El 16 de maig es va crear l'arma

Projectors Sperry republicans anàlegs al que va funcionar a Sant Pere Màrtir. Hemeroteca Nacional «Estampa» del 17 d'abril de 1937. Contraportada.

d'Aviació, i l'aleshores anomenada DECA va passar a dependre d'aquesta nova arma, fins al 13 de gener de 1938, en què passaria definitivament a dependre de l'Exèrcit de Terra.

La defensa antiaèria de Barcelona s'estructurà a base d'una primera línia de bateries emplaçades al llarg del litoral: Camp de la Bota, Cementiri, Astilleros, Álvarez de Castro, Bonavista, i el bastió artillat del castell de Montjuïc; i una segona situada al llarg de la serra de Collserola: Tibidabo, Vallvidrera, i Sant Pere Màrtir, com a punts principals. La prominència dels turons del Carmel facilitaren l'emplaçament d'un nucli artiller molt més proper a la gran ciutat: turó de la Rovira, Carmel, parc Güell i turó del Putxet. D'altra banda la majoria d'edificis que hostatjaven seus d'administracions públiques i serveis disposaven al seu terrat de metralladores antiaèries: Generalitat, Ajuntament, Liceu, Telefònica, Capitania, Governació, Universitat, Seminari, Hospital de Sant Pau, Salesians de Sarrià, etc.

Aquesta estructura ideal no es podrà mantenir tot el temps que fora de desitjar. L'evolució de la guerra obligarà contínuament a anar distraient peces per tal de cobrir les necessitats del front.

Durant els primers mesos de 1937 les defenses antiaèries amb les que podrà comptar Barcelona seran quatre peces de 76,2, tres posts d'observació, d'altres avançats camuflats com a pesquers, algunes metralladores Oerlikon de 20 mm, tres projectors per als atacs nocturns, i un post de fonolocalitzadors.

El mes de maig de 1937, la Comandància d'Enginyers de Barcelona va rebre l'encàrrec de fer un estudi per millorar les defenses antiaèries existents a la ciutat. Després d'una anàlisi territorial, l'enginyer militar Manuel Vidal va redactar un informe que aconsellava construir un nou grup de defensa antiaèria en un emplaçament elevat, en un punt on ja hi havia hagut un projector instal·lat. Aquest punt fou el cim del turó de la Rovira. El pressupost de l'obra va ser de 43.200

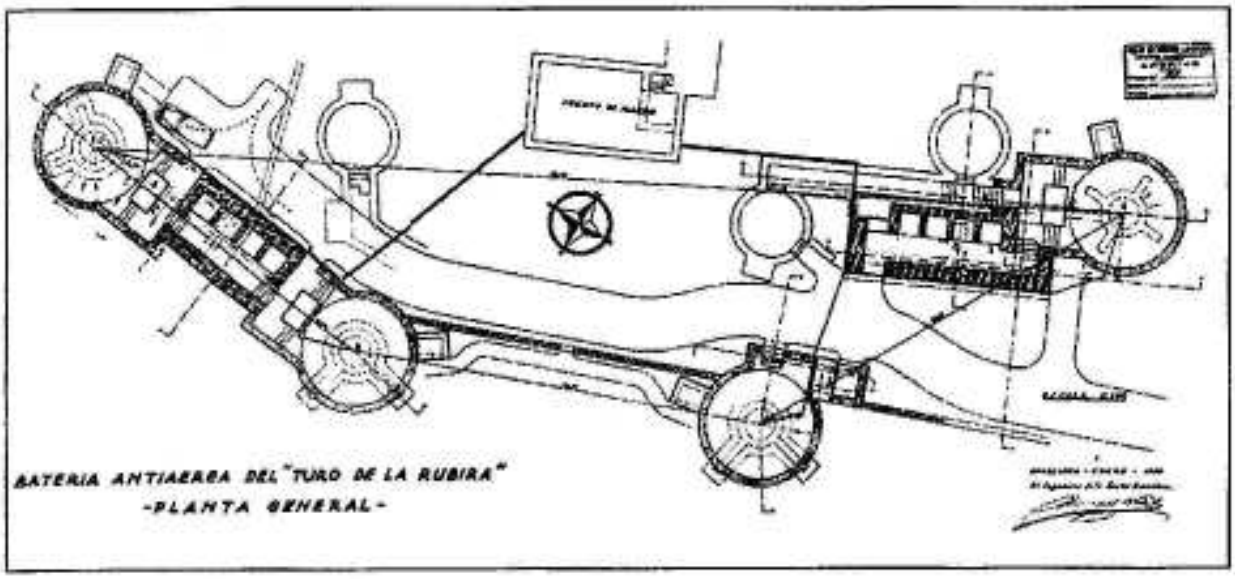

Plànol de les instal·lacions del turó de la Rovira, projectades per l'enginyer militar Manuel Vidal. Arxiu General Militar d'Àvila.

Canó Vickers del turó de la Rovira, ja inutilitzat, poc després d'acabada la guerra. Arxiu Nacional de Catalunya, fotografia de Josep Brangulí.

pessetes. En haver aconsellat que a més es disposés d'instal·lacions per a l'allotjament de 42 persones en destacament permanent, cuina i pou mort, aquest pressupost va augmentar encara de 21.500 pessetes. Les obres de construcció del projecte definitiu van començar el mes de novembre, i va ser artillat amb una bateria de canons Vickers de 105 mm que originàriament havia estat destinada a la protecció de la base naval de Maó, la qual va entrar en funcionament en el seu nou emplaçament el 3 de març de 1938, essent Ricard Oller el cap que comandaria aquella bateria.

No tenim, de moment, constància escrita de l'origen i data de realització de les bases antiaèries de Sant Pere Màrtir, però tot apunta que podria tractar-se de treballs pràcticament coetanis als realitzats al turó de la Rovira, fruit d'una mateixa iniciativa, i que foren efectuats sobre els primitius emplaçaments de 1936. També, per analogia amb el cas del turó de la Rovira, les instal·lacions corresponents al projector que hi va operar podrien haver estat fetes amb anterioritat a les bases dels antiaeris.

Les necessitats de la guerra i la manca general de material faran que poc després calgui desmuntar una part de la dotació antiaèria barcelonina per tal de reforçar els efectius que combaten a Brunete i Terol.

No és sinó fins a mig setembre del 37 quan arriben dues noves bateries, les 14 i 15, de 76,2 mm. La 14, comandada pel tinent Narcís Lecha, s'instal·larà al Camp de Polo, al capdamunt de l'avinguda Diagonal, treballant en estreta col·laboració amb el post d'observació situat a l'ermita de Sant Pere Màrtir, però poc després haurà d'anar també al front de Terol, on l'aviació enemiga els esgalabrarà i d'allà aniran a Sagunt, on se'n farà càrrec de les peces una altra dotació.

El març de 1938 va arribar a Barcelona un altre parell de bateries noves de 76,2 mm, la 111 i la 112, que s'instal·laren a can Tunis i a Montjuïc. Aquestes bateries, juntament amb la 15, que no s'havia mogut de Barcelona, la de canons Vickers de 10,5 emplaçada al turó de la Rovira, les metralladores Oerlikon de 20 mm i un parell de bateries Bofors de 40 mm van constituir la defensa de Barcelona durant els terribles bombardeigs que la ciutat va patir durant aquell fatídic mes.

El 25 de març, la 111 i la 112 tornen a marxar al front, aquest cop al front del Segre, on un atac enemic causarà baixes i desperfectes a la 112, que haurà de tornar a Barcelona.

L'octubre del 38, ja partida en dues parts la Zona Republicana, les unitats de la DECA a Catalunya s'organitzaven de la següent forma:

Brigada de Maniobra:

Agrupació núm.1: Grup núm.3: Bateries núm. 16 i 115 de 76,2 mm. Grup núm.4: Bateries núm. 531, 532, 533 i 534 Oerlikon. Grup núm.9: Bateries núm. 71 i 72 Bofors 40 mm i Grup núm.5: Bateries núm. 541, 543, 5411 Oerlikon.

Agrupació núm.3: Grup núm.1: Bateries núm. 13, 111, i 112 de 76,2 mm. Grup núm.2: Bateries núm. 55, 518, 524 i 530 Oerlikon i Grup núm.8: Bateries núm.73 i 74 Bofors

Grup Fix de Barcelona: Bateria núm. 13 de 76,2 mm, Bateria Vickers de 105 mm, i Bateria 512 de 20 mm.

Girona 1 Bateria; Roses, Bateria núm.24; Port Bou, Bateria núm.25; Puigcerdà, Bateries 516 i 12; Tarragona, Bateria 514; Reus, Bateria 23; Tortosa, Bateria 56; i Grup núm.5: Bateries 513, i 528 Oerlikon

A començament de juny, es concentra a Barcelona la pràctica totalitat de l'artilleria disponible, en previsió de l'atac que la República preveu efectuar en el sector de l'Ebre. És per aquest motiu que durant aquell breu període es va poder dir que Barcelona era la ciutat millor protegida del món contra els atacs aeris.

La batalla de l'Ebre obliga a desmantellar pràcticament tota l'artilleria que hi ha a Barcelona, i la major part de les peces que protegien la ciutat marxen cap al front. Perduda finalment

aquella batalla, l'exèrcit en retirada torna a equipar Barcelona per un breu temps amb gairebé tota l'artilleria que encara conservava.

Poc va durar aquesta situació. Del 24 al 26 de gener de 1939, amb l'exèrcit enemic entrant a Barcelona, es procedia a evacuar totes les peces susceptibles d'ésser transportades i a destruir les que eren fixes o de difícil transport, entre elles, els canons Vickers del turó de la Rovira.

L'excursió

Comença al turó de la Rovira, magnífic mirador de la ciutat situat a la cota 267 m sobre el nivell del mar. Per la seva privilegiada situació, el juny de l'any 1937 va ser escollit pels republicans com a emplaçament d'una bateria antiaèria per a la defensa de Barcelona. Probablement els seus canons fixos, uns Vickers de 105 mm, van ser els darrers en protegir el cel barceloní ¯a part de les bateries mòbils que s'anaven desplaçant sobre camions¯, i al fugir precipitadament davant l'entrada de les tropes faccioses, la matinada del dia 26 de gener de 1939 el major Paz, cap d'Artilleria de la DECA, va ordenar la voladura de les dues peces per tal que no caiguessin en poder de l'enemic. La ciutat restà ja sense defensa antiaèria.

Després de la guerra amb la ingent arribada d'immigració bàsicament del sud espanyol i donada la precària situació econòmica, a l'indret, i a partir de l'any 1948 s'arribaren a construir fins a 110 barraques, que serien conegudes com a les cases de «Los cañones». L'any 1991 s'enderroquen

Un exemple de l'aprofitament residencial que se n'havia fet de les antigues bateries.

les darreres edificacions i es comença a parlar d'un projecte de recuperació de l'espai de les bateries. Dins aquest marc, l'any 2006 s'organitzà un camp internacional a la zona que traurà les porqueries i runes que la poblaven. De totes formes encara avui podem observar a les plataformes restes d'enrajolats que ens parlen de l'ocupació residencial de la bateria del 37.

Abandonem el turó en direcció a ponent amb la intenció d'enllaçar amb el Turó del Carmel i des d'allà anar cap al viaducte de Vallcarca, tot vorejant el parc Güell. Actualment hi ha en projecte la formació del Parc dels Tres Turons i que unirà per als vianants els turons de la Creueta del Coll, el Carmel i la Rovira.

Per salvar la riera de Vallcarca l'any 1903 l'Ajuntament d'Horta projectà un primer pont que no reeixí; l'any 1908 es començà a bastir l'actual viaducte fruit d'un nou projecte ara ja de l'Ajuntament de Barcelona, però no s'inauguraria fins quinze anys més tard, el 3 de març de 1923, mig any abans del cop d'estat de Primo de Rivera.

Seguim avançant ara ja dins un entorn totalment urbà i arribem a l'avinguda del Tibidabo, on el primer que ens crida l'atenció és l'edifici de *La Rotonda* catalogat com a edifici modernista català neoclàssic d'estil àrab. Obra de l'arquitecte Adolf Ruiz i Casamitjana, fou un encàrrec del farmacèutic Salvador Andreu Grau ¯efectivament el famós Dr. Andreu de les pastilles per a la tos¯, per aquest motiu es conegué inicialment com a Torre Andreu. Començada l'any 1906 i finalitzada el 1918, primer va ser l'Hotel Metropolitan, després La Rotonda sempre, però, fou un referent de luxe per a l'alta burgesia catalana fins al seu tancament l'any 1975. Com a anècdota recordarem que l'any 1945 hi treballà primer com a cambrer, i més tard com a caixer del restaurant, el famós maquis Josep Lluís Facerias. Més tard encara serví sota el nom d'Hospital Sant Gervasi per a malalts terminals, mentals i geriàtric i, probablement a causa d'aquests usos, l'edifici s'envoltà de llegendes de fantasmes i altres fenòmens paranormals. Des del 1999 el propietari és Núñez i Navarro.

La urbanització d'aquest sector, vertebrat per l'avinguda del Tibidabo, comprès entre el passeig de Sant Gervasi fins assolir el mateix cim del Tibidabo, fou una promoció de l'esmentat Dr. Andreu que l'any 1899 constituí amb aquesta finalitat la Societat Anònima *El Tibidabo* i comprà els terrenys i la masia de can Gomis (El Frare Blanc).

En tractar-se d'una zona residencial de l'alta burgesia, els seus edificis foren un dels primers

Vista actual d'una de les plataformes, amb el Montjuïc al fons. Fotografia dels autors.

objectius d'incautació l'any 1936. Aquí podem trobar per exemple la malauradament coneguda *La Tamarita* que fou ocupada pel SIM i utilitzada com a txeca sota les directrius d'agents estalinistes, o l'actual seu de la Mútua Universal, que fou consolat soviètic durant la guerra civil.

Arribem al peu de les instal·lacions del funicular del Tibidabo i les deixem per enfilar-nos a peu fins assolir la Carretera de les Aigües. La seguim en direcció al Llobregat fins a creuar la carretera que davalla de Vallvidrera cap a Sarrià, aleshores ens enfilem per la carena fins a arribar a Sant Pere Màrtir.

La muntanya de Sant Pere Màrtir ha estat des de molt antic un punt clau per a l'observació i domini visual de l'entrada a Barcelona pel pla del Llobregat. Hi ha notícies de les disputes per a la possessió d'aquesta cota ja des de la guerra de Secessió o dels Segadors, l'any 1652; també a la Guerra de Successió, la del Francès i durant les diferents carlinades. Precisament l'any 1834, durant la guerra civil carlista dels Set Anys (1833-1840) s'hi establí un telègraf òptic, posant en relació Barcelona amb Martorell.

Pensem que l'any 1937 s'hi construïren les bases de formigó que havien de servir per a la instal·lació d'una bateria antiaèria formada per tres peces. Aquestes plataformes, que encara avui podem observar, estan formades cadascuna per un cilindre de formigó de 2,10 m de diàmetre i 0,50 m d'altura, i envoltades per una petita paret de maó, pràcticament concèntrica, d'uns 6 m de diàmetre, amb un petit annex quadrangular que serviria probablement per dipositar les reserves de municionament. Les bases estan assentades dins el terme municipal d'Esplugues de Llobregat, entre les cotes 372 i 385 del vessant meridional de la muntanya, pràcticament a tocar de la part superior de Sant Pere Màrtir, i a una distància entre els seus respectius centres de 29 m. Tot i que hi ha testimonis contradictoris sobre la presència o no de canons en aquest emplaçament, creiem efectivament que en algun moment, probablement els mesos de maig i juny del 1938, abans de marxar cap a l'ofensiva de l'Ebre, s'hi emplaçà una bateria que arribà a disparar segons informacions orals recollides.

Deixem les plataformes de la bateria i baixem cap a trobar altre cop la Carretera de les Aigües, passarem davant la caseta dels guardes i la porta de la immensa galeria que duu al dipòsit soterrani d'aigua. Durant la passada guerra, aquesta galeria serví de magatzem i polvorí, i la guarnició militar que el custodiava fou testimoni del combat de la nit del 25 al 26 de gener del 39. Vegem els testimonis contemporanis dels militars republicans Raimon Galí i Manuel Tagueña respectivament.

Raimon Galí: Nit del 25 al 26. Reunió d'oficials a la Casa Gris del Putxet on s'ha establert l'Estat Major del GERO republicà: Sanjuan comunica la situació d'en Tagüeña: Sant Pere Màrtir és en poder d'unes forces de la 13 Divisió d'en Yagüe que l'han pres per sorpresa. Els fets han anat així: cap a les vuit del vespre en Tagüeña ha decidit retirar-se de l'observatori cap a la caseta on té la seva plana major avançada, a uns centenars de metres

al peu de Sant Pere Màrtir. Tot just arribats, han estat sorpresos per unes explosions de bombes de mà que els han fet témer el pitjor. Surt amb el seu personal d'escrivents i topògrafs de la caseta i segueix el combat de Sant Pere Màrtir del qual s'escapa un soldat d'artilleria que els comunica que una petita formació adversària s'ha apoderat dels dipòsits d'aigua i que les pròpies forces d'artilleria han tingut temps just d'inutilitzar les peces i dispersar-se com ell mateix. En Tagüeña ha intentat per dues vegades amb els soldats de la seva plana major desallotjar les forces enemigues amb uns atacs amb bombes de mà que tenien un efecte contraproduent a causa del pendent que havien de vèncer per arribar a l'enemic, el qual s'hauria pogut defensar a cops de roc, aprofitant el desnivell. En aquells moments apareixen unes forces de la 42a Divisió que tenien per missió la vigilància de Sant Pere Màrtir, i amb elles intenten una nova recuperació de la posició perduda amb un resultat advers, com els altres. Aprofitant la poca distància, els homes d'en Tagüeña han preguntat a l'enemic a quina unitat pertanyien, a la qual cosa ells han contestat que a la 13 Div. CE Marroquí del coronel Paniagua, amb qui ja havien combatut durant la batalla de l'Ebre.

Vista la situació d'*impasse* en què es trobava, i amb la impossibilitat de comunicar-se amb les seves pròpies forces de la 42, la 43 i la 3a Divisió, que era la millor organitzada i dominava Esplugues, dóna ordre al capità de la 42 Divisió que se li havia presentat, que amb el seu batalló procuri envoltar Sant Pere Màrtir per tal que no s'infiltrin més forces enemigues i ell es retira a una torre de la Bonanova on tenia un segon escaló, des d'on intentarà comunicar amb la 3a Divisió, situada a Esplugues, que és la més completa i compacta per tal de mirar de contraatacar sobre Sant Pere Màrtir.

Manuel Tagueña: La relació dels fets, segons el mateix Tagüeña no difereix gaire de l'anterior. Segons ell acabava de baixar de l'observatori pel vessant oriental, més escarpat, però més segur, car acabaven de veure unes siluetes sospitoses que s'enfilaven pel vessant oposat. Pensaven que podien haver estat tropes pròpies disperses que acudien per reagrupar-se al seu lloc de comandament. Quan van arribar a la caseta on s'hostatjaven, oïren les explosions de granades de mà dalt de Sant Pere Màrtir, i quasi immediatament va baixar rodolant un artiller

Vista actual de la segona plataforma de la bateria antiaèria de Sant Pere Màrtir. Fotografia dels autors.

Detall d'una de les galeries del nostre refugi antiaeri de l'Ateneu. Fotografia dels autors.

republicà que els va comunicar que l'enemic s'havia presentat per sorpresa i s'havia apoderat dels dipòsits, fent presoners els soldats de l'equip d'observació. Tagüeña no parla, però, en cap moment de la inutilització de l'artilleria pròpia abans de caure presoners. Seguint la narració de Manuel Tagüeña, aquest emfatitzant també la dificultat de l'atac a una posició superior i la manca de soldats experimentats, parla, però, d'un sol contraatac amb bastants baixes, i encara que esmenta la posterior arribada a mitjanit d'un nombrós grup de soldats pertanyents a la 42ª Divisió, no diu que ataquessin novament sinó que els encomanà la vigilància dels moviments de l'enemic per evitar que baixessin cap a la ciutat.

Seguint l'excursió, en arribar al pronunciat revolt sobre la font de la Senyora, deixem per un moment la Carretera de les Aigües per atansar-nos fins a la torre elèctrica sota la qual encara hi ha les restes de la casamata que els militars republicans bastiren per a servei del projector que hi hagué a l'indret.

Ja a Sant Just Desvern acabarem la sortida al pati de les antigues escoles Montserrat, on recentment s'ha procedit a obrir una de les dues entrades que tenia el refugi antiaeri que la Junta de Defensa Passiva local va fer construir l'any 1938 per protegir la població dels atacs aeris. El refugi té un recorregut d'uns 160 metres i assoleix la fondària màxima de 10 m per sota el nivell de la boca d'accés.

Més informació a:

- Albertí, Santiago i Elisenda. *Perill de bombardeig. Barcelona sota les bombes (1936-1939).* Albertí, Editor SL. Barcelona, 2004.
- Galí, Raimon. *Signe de contradicció. (Vol. 7) L'Ebre i la caiguda de Catalunya.* Barcelonesa d'edicions. Barcelona, 1996.
- Tagüeña Lacorte, Manuel. *Testimonio de dos guerras.* Ediciones Oasis, S.A. Mexico, 1973.
- Vera Deleito, Antonio, i Vera de Leito Aparici, Jorge. *Defensa Antiaérea Republicana (1936-1939). Artilleria y refugios.* Gráficas Llogodí, S.C. Utiel (València), 2000.
- Villarroya i Font, Joan. *Els bombardeigs de Barcelona durant la guerra civil (1936-1939).* Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999.
- Amigó Barbeta, Jordi. «Combats per la presa de Sant Pere Màrtir» a *El Franquisme al Baix Llobregat*. Ed. Publicacions de l'Abadia de Montserrat Any 2001. Pàgs. 159-161.

Observació: en aquest resum no es menciona la important actuació que va tenir l'aviació republicana, coneguda com «La Gloriosa», atès que constitueix el tema d'una propera xerrada i excursió d'aquest mateix cicle.

Recopilació feta per:
Juli Ochoa, Francesc Riera i Vicenç Duran
SEAS, desembre de 2009